

Radmila VASIĆ*

ODGOVORNOST KAO MOGUĆNOST ILI USLOV DEMOKRATIJE

I

Ako je tačna a ne samo prigodna tvrdnja da se od kritičara demokratije o demokratiji može saznati više nego od njenih pobornika, onda se od kritičara demokratije može naučiti još više. Na dobrom putu da ovu tezu dokaže je Džon Plamenac, mada je, istini za volju, njegova pažnja jednako usmerena i na ona teorijska shvatanja koja su naklonjena demokratiji.

Njegovo razumevanje demokratije formira se ispitivanjem izvesnih aspekata moderne demokratske teorije, što eksplicitno i saopštava na ovaj način formulisanim podnaslovom svog spisa *Demokratija i iluzija*. Uz razmatranje učenja o demokratiji, Plamenac navodi i analizira političke prakse i liberalnih i tzv. narodnih demokratija, baveći se u isto vreme, moglo bi se tako reći, socijalno-psihološkim statusom, tipskim u odnosu na uloge koje u demokratskom procesu imaju, vođa i glasača.

Budući da su danas sve naše nade, ali i strahovi, vezani za demokratiju, svako teorijsko bavljenje demokratijom korisno je do granice koju uspostavlja „demokratski pesimizam” jer on sa sobom nosi „opasnost samoobistinjujućeg proročanstva” da se oni koji se bave politikom, ako su uvereni da se demokratija ne može ostvariti u pluralnim društvima, neće ni potruditi da je uvedu, što povećava šanse za uspostavljanje nedemokratskih režima.¹

* Prof. dr Radmila Vasić, Univerzitet u Beogradu

¹ A. Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb, „Globus”, 1992, str. 11.

Osim da se reč demokratija danas „koristi u pohvalnom smislu”, sve ostalo vezano za reč i sadržaj pojma demokratija je jednoznačno neutvrdivo.² Neki prethodni konsenzus mogao bi se postići tek oko najšireg opsega značenja reči demokratija, odnosno minimalne definicije demokratije kao „sistema vladavine” koji u celosti ne obuhvata sve demokratske ideale, kako kaže Lijphart, „ali im se u razumnoj mjeri približava”.³ Odgovornost vlade i odgovorno vladanje nije samo jedan od ideala demokratije. Odgovornost je pojam sa kojim otpočinje i kojim se dovršava razumevanje i koncepta i prakse demokratije.⁴

II

Plamenčeve analize su filigranski detaljne, zbog čega svako uopštavanje prati latentan rizik da se nešto simplifikuje ili izostavi. Uz taj rizik, ponudiću nekoliko sopstvenih uvida u njegovo razumevanje odgovornosti u demokratiji.

Kao što je dobro poznato onima koji su se bavili teorijskim radovima Džona Plamenca, on utvrđuje dobre i rđave strane predstavničke demokratije kritičkom analizom savremenih demokratskih teorija okupljenim u tri kruga ideja: utilitaristički, anarhomarksistički i u tzv. akademski napad na demokratiju.

Utilitaristička teorija, prema njenom najznačajnijem predstavniku Bentamu (Jeremy Bentham), prepoznaje se u formuli „najveće sreće najvećeg broja”. Pojedinci treba da deluju tako da za sebe i za one na koje (mogu da) utiču osiguraju najveću moguću sreću, odnosno maksimalno zadovoljstvo. Oblik političkog poretka koji više ili bolje od drugih omo-

² Dž. Plamenac, *Demokratija i iluzija. Ispitivanje izvesnih aspekata moderne demokratske teorije*, u: *Izabrana djela, tom III, Demokratija i iluzija. Ispitivanje izvesnih aspekata moderne demokratske teorije; Saglasnost, sloboda, politička obaveza*, Podgorica, CID i „Pobjeda”, 2006, str. 196.

³ A. Lijphart, *op. cit.*, str. 12.

⁴ Odgovornost je ne samo ključni pojam u okviru institucionalizovanog političkog života već je i osnovni pravni pojam. U zemljama u takozvanoj tranziciji, naročito u onima u kojima se konstitucionalizacija demokratije odvijala istovremeno sa dekonstituisanjem postojećih i ustanovljavanjem novih država što je bio slučaj i sa našom državom (SFRJ), i u praktičnom i u teorijskom smislu odgovornost se pozicionira u još širi i značajniji kontekst. Vidi o tome moj rad: „Pravna priroda i funkcija lustracije. Prilog pojmu (pravne) odgovornosti”, u: *Pravna država i tranzicija. Teorijski model i kontekstualno uslovljavanje*, Beograd, Dosije, 2004.

gućava ostvarenje utilitarističkog principa jeste demokratija. Utilitaristički argument za demokratiju počiva na idejama o jednakom pravu na sreću i o tome da je svaki čovek najbolji sudija svog interesa, pa da tako demokratija obezbeđuje da oni koji su na vlasti svoju sreću ne pretpostavljaju sreći drugih, te da demokratija osigurava da se za predstavnike izaberu oni koji se zalažu za najveću sreću najvećeg broja ljudi, odnosno za ostvarenje opšteg dobra ili javnog interesa. Iako ima izvesne primedbe na utilitarističke tvrdnje, Plamenac uz izvesne korekcije pristaje uz utilitarističku koncepciju kao prihvatljivu. Budući da pojedinac, misli on, ne može stupiti u neposredni kontakt sa vladom u cilju ostvarenja svog interesa već samo posredstvom grupe u kojoj se njegovi interesi susreću sa željama i interesima drugih koji se u toj interakciji neminovno menjaju, da se saopštavanje interesa vrši glasanjem na izborima i da se prebrojavanjem glasova ne može saznati šta su pojedinačne želje i interesi glasača, on modifikuje prvobitno načelo: Vlada nije obavezna da ostvaruje sreću pojedinaca, već je dužna da zadovolji aktuelne i potencijalne zahteve koji joj se upućuju. Uz to, dodaje još jedno načelo propozicijom da vlada ne sme da odlučuje koji zahtevi će joj se upućivati. Odgovornost vlade u ovom kontekstu podrazumeva uzdržavanje od preporučivanja šta jesu ili treba da budu interesi glasača, odnosno podrazumeva odsustvo kontrole polja mogućnosti za prepoznavanje i slobodnu procenu sopstvenih želja u pogledu sreće, zadovoljenja vlastitih potreba i interesa.

Marksistička i anarhistička kritika liberalne buržoaske demokratije usmerena je na nepostojanje političke jednakosti i nepostojanje odgovornosti kao nužnog uslova za funkcionisanje demokratskih institucija, zbog čega predstavnici ovih učenja demokratiju smatraju samo iluzijom, varkom ili prividom.

I kada su u pitanju akademski skeptici, Plamenac u analizi njihovih ideja svoju pažnju usredsređuje na problem odgovornosti. Težnja da se vlast u predstavničkim demokratijama prenese sa građana na nekolicinu, koju Mihels (Robert Michels) formuliše kao „gvozdeni zakon oligarhije”, umanjuje mogućnosti da vlada bude odgovorna. Uz nekoliko primedbi na Mihelsovo rezonovanje (vlade mogu biti odgovorne i priroda političkog sistema ne mora biti identična sa prirodom onoga što uključuje – političke partije), Plamenac ističe da je pitanje političke odgovornosti manjine onih koji odlučuju ključno u predstavničkim demokratijama. Ali razlog izostajanja odgovornosti ne treba tražiti u postojanju, strukturi i načinu organizovanja političkih partija i drugih interesnih

grupa, kako misli Mihels, već u socijalnim i institucionalnim konstelacijama modernih država u kojima birači postaju nesigurni u pogledu sopstvenih izbora i odlučivanja.

Moska (Gaetano Mosca) takođe tvrdi da moć kojom raspolažu i osamostaljivanje uticaja na život zajednice vlast „političke klase”, „elite”, izabranih predstavnika čini neodgovornom (stvarno ili potencijalno) prema građanima. Plamenac ovde osporava nekoliko tvrdnji: kruženje elita uvek donosi neku promenu a ne reprodukciju nasleđenog; postojanje elita nije nužno u suprotnosti sa načelima demokratije; postojanje elita nužno ne znači nametanje manjinske volje većini. Ako postoji sloboda nadmetanja i izbora elita i ako su vladajuće elite otvorene za i odgovorne prema zahtevima birača, demokratija je, smatra Plamenac, moguća.

Svoj argument u osporavanju demokratije Pareto (Vilfredo Pareto) izvodi iz nedostatka racionalnosti ljudskog ponašanja. Opet je u središtu pažnje politička odgovornost, koja upravo zbog nedostatka racionalnosti za Pareta nije moguća, a za Plamenca jeste jer za njeno postojanje nije relevantan karakter ljudskog ponašanja (racionalno-iracionalno), već obaveštenost (znanje) birača, kao i mogućnost i sposobnost procene kvaliteta i efekata odluka upravljača. Sposobnost da se formulišu zahtevi, da se o njihovom ostvarivanju kritički prosuđuje i da se u odnosu na to pruži ili uskrati podrška vladajućim elitama, a ne racionalnost ljudskog bića, čine odgovornost mogućom i efektivnom u predstavničkim demokratijama.

Utilitaristički argument za demokratiju, a zatim negiranje političke jednakosti, odgovornosti vlade i racionalnosti birača u osporavanju demokratije, poslužili su Plamencu, prvi smatrajući nedovoljnim a preostale nedostatnim kao što je pokazano, da artikuliše demokratiju kao politički sistem u kojem postoje: politička jednakost;⁵ sloboda nadmetanja i sloboda izbora;⁶ znanje, obaveštenost u političkim aktivnostima;⁷ korpus određenih prava i obaveza koja su osnov odgovornosti vladara prema potčinjenima,⁸ i, moglo bi se reći, komunikacijske procedure koje obezbeđuju ostvarenje prava i obaveza, odnosno garantuju političku odgovornost.⁹

⁵ Uporedi: Dž. Plamenac, *Demokratija i iluzija*, str. 175–178.

⁶ *Ibid.*, str. 181–185.

⁷ *Ibid.*, str. 192.

⁸ *Ibid.*, str. 42, 72.

⁹ *Ibid.*, str. 178–181.

III

I logički i empirički, i kao ideja i kao činjenica, odgovornost je u središtu razumevanja demokratskog političkog poretka.

Najpre, u interakciji između vladajućih i potčinjenih, u institucionalnoj komunikaciji među njima, u uzajamnosti prava i obaveza, odgovornost vladajućih se uspostavlja kao korelativna obavezi potčinjavanja glasača. Budući da je postojanje elita po prirodi stvari svojstvo predstavničke demokratije, za Plamenca nije sporno samo njihovo postojanje, ali je sporna tvrdnja o njihovoj apriornoj važnosti u odnosu na ostale članove zajednice, prema kojoj tvrdnji se osporava mogućnost demokratije. Mogućnost demokratije zavisi od odgovornosti elita. Utvrđujući tri tipa delatnosti „u sferi upravljanja i politike”, koje se tiču vođstva, on političku odgovornost vezuje samo za jedan od njih.¹⁰ Menadžment podrazumeva usmeravanje rada drugih i njihovu podređenost, dok se upravljanje odnosi na donošenje i primenu pravila za rad kojim pravilima su odnosni subjekti potčinjeni. Vođstvo u užem smislu podrazumeva promovisanje nekih uverenja, ideje, ciljeva i razloga s namerom da se ona dele ili koja se već dele sa drugima. Vođe prema ovom principu „zajedništva uverenja” jesu zastupnici ili predstavnici a oni koje zastupa njihovi sledbenici. Strukturu vođstvo-sledbeništvo održavaju odobravanje ili spremnost za odobravanje, na jednoj, i odgovornost na drugoj strani.

Podrška i odobravanje naroda nije uslov odgovornosti, dok, obrnuto, odgovornost pretpostavlja kontrolu zastupanja, odobravanje i neodobravanje, podršku i uskraćivanje podrške.

Ako se načas ostavi po strani rasprava o saglasnosti, slobodi i obavezi, može se konstatovati da su, kako kaže Plamenac, „vlast uz saglasnost” i predstavnička vlast sinonimi.¹¹ Iz saglasnosti proističe obaveza pokoravanja. „Sasvim je jasno”, piše Plamenac, „da saglasnost nameće specijalnu obavezu te vrste saglasnoj strani”.¹² Dužnost pokoravanja („obaveza da se iskazuje poslušnost”) vlasti onih kojima se vlada uspostavlja se kao korelativna odgovornosti onih koji vladaju za odluke ko-

¹⁰ *Ibid.*, str. 86.

¹¹ Dž. Plamenac, *Saglasnost, sloboda, politička obaveza*, u: *Izabrana djela, tom III, Demokratija i iluzija. Ispitivanje izvesnih aspekata moderne demokratske teorije; Saglasnost, sloboda, politička obaveza*, Podgorica, CID i „Pobjeda”, 2006, str. 211.

¹² *Ibid.*, str. 227.

je donose. Uostalom, kazaće eksplicitno Plamenac, „vlast uz saglasnost izjednačava se sa odgovornom vlašću”.¹³

Dva su uslova političke odgovornosti: (a) sloboda građana da steknu podršku za svoja uverenja i politiku kojoj su naklonjeni, da upućuju zahteve i kritikuju vladu; (b) izbor nosilaca vrhovne vlasti (koji donose najvažnije političke odluke i najviše pravne akte) obavlja se slobodno i periodično.¹⁴ Prvi uslov – pravo na određene političke slobode – nije dovoljan. Potrebno je da su građani „u stanju da ih ostvare”.¹⁵ Svi sa svima ne mogu da komuniciraju niti svako može da se obrati vladi uz obavezu vlade da ga sasluša. „Pravo da se bude saslušan jeste pravo da se govori onima koji žele da slušaju ili slušaocima čija je dužnost da steknu informacije ili čuju stavove koje govornik može da izloži”¹⁶. Otuda u predstavničkim demokratijama u ovom procesu formiranja i razmene mišljenja i stavova posreduju politički aktivne manjine – organizovane grupe, udruženja, odnosno političke partije. One bi spolja morale biti nezavisne a unutra bi trebalo da obezbede takođe slobodu nadmetanja. Uz to, trebalo bi da stranke svojim programima zastupaju „raznovrsne interese i uverenja koja pokrivaju čitavo stanovništvo”, a slobodni mediji morali bi da obezbede predstavljanje različitih programa, koncepcija i mišljenja.¹⁷ Uz političke slobode, građani moraju posedovati znanje i obaveštenost o ponuđenim alternativnim programima, a alternative moraju biti „razumljive, relevantne i istinski različite”.¹⁸ Svesna odluka ili izbor zahteva „neko”, izvesno razumevanje situacije u kojima se alternative nude i izbori vrše.¹⁹ Ako je neko politički odgovoran, oni pred kojima treba da odgovara moraju biti sposobni da razumeju pri-

¹³ *Ibid.*, str. 223. „Na kraju”, zaključuje Plamenac, „moguće je da je vlast uz saglasnost onih kojima se vlada zapravo najbolji mogući oblik vlasti. Ako je to zaista tako, onda je obaveza da se iskazuje poslušnost jednoj takvoj vlasti jača od obeveze iskazivanja poslušnosti bilo kojem drugom obliku vlasti, ne samo zato što je u najvećoj mogućoj meri utemeljena na saglasnosti, već zato što je to što je tako utemeljena uslov postojanja ostalih stvari koje je svako razumno biće u obavezi da podstiče”. *Ibid.*, str. 228.

¹⁴ Vidi: *Demokratija i iluzija*, str. 178.

¹⁵ *Ibid.*, str. 179.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibid.*, str. 181.

¹⁸ *Ibid.*, str. 180.

¹⁹ Uporedi: *Ibid.*, str. 82.

rodu položaja vladajućih i aktivnosti koje obavljaju, što uključuje i sposobnost procene učinaka njihove vlasti.

Sloboda izbora odnosi se jednako na one koji se kandiduju i na one koji glasaju. U pogledu kandidovanja, Plamenac smatra da za slobodu izbora nije važno da li postoji jedna, dve ili više partija ili uopšte ne postoje partije, već je bitna sloboda kandidovanja i sloboda nadmetanja, kao i sposobnost razumevanja sopstvenog programa i razlika među programima različitih kandidata.

Birači moraju biti slobodni od bilo koje vrste pritiska ili podmićivanja.²⁰ Učinjeni izbor je relevantan ako birač poznaje programe i razume politike koje se nude. To ne znači poznavanje i razumevanje svih ponuđenih i planiranih delatnosti u pojedinostima. Dovoljno je razumevanje osnovnih ili glavnih tokova njihovih.

Ako odgovorna vlada podrazumeva određene kvalitete aktera i aktivnosti kako su prikazani, odgovornost vlade označava podložnost elita na vlasti uračunavanju štetne posledice za politiku koju su vodile i njene efekte, a to je uskraćivanje podrške i gubitak vlasti.

Pošto se povremenim glasanjem odlučuje o tome ko će donositi važne političke odluke sa uverenjem i poverenjem da će predstavnici to činiti mudro i racionalno, periodično glasanje u jednakim intervalima uspostavlja se kao institucionalizovani mehanizam kontrole, odnosno utvrđivanja saglasnosti onoga što je učinjeno i onoga što je obećano ili stavljeno u izgled da će se ostvariti.²¹

IV

Ova vrsta odgovornosti imenuje se kao politička odgovornost. Ona je ovde opisana i određeni su njeni atributi. Ostaje još da se ispita mogućnost utvrđivanja njene prirode ili karaktera prema nekom shodnom, unapred određenom i usvojenom kriterijumu. To podrazumeva prethodno kvalifikovanje i klasifikovanje odgovornosti kao socijalnog fenomena, što, moramo se složiti, nije nimalo lak zadatak.

Odgovornost opterećuje društvene odnose, tačnije aktere tih odnosa u raznim domenima: moralu, pravu, politici, svakodnevnom životu.

²⁰ Uporedi: *Ibid.*, str. 181.

²¹ Uporedi: *Ibid.*, str. 184.

Da je odgovornost sastavni deo i neizbežni pratilac života u društvu pokazuju već grčke tragedije čiji se likovi – Antigona, Edip, Telemah, Agamemnon, Filoktet – bore sa opterećenjem odgovornosti, sopstvenim i onim koje im nameće mnjenje.

Odgovoran se može biti pred zakonom, pred sobom, pred drugima, pred svima (svetom), odgovarati se može za učinjeno i neučinjeno, za prošlost i za budućnost, a kada se odgovornost odbija, ona se ili potire sa odgovornošću drugog ili se prenosi na nekog drugog, na Boga, sudbinu, „lošu sreću”, slučaj ili suseda.

Iako je utvrđivanje značenje reči odgovornost više od lingvističkog pitanja, ovde će se najjednostavnije pretpostaviti da biti odgovoran znači odgovoriti i odgovarati, snositi odgovornost za delanje ili propuštanje kao činjenicu ili čin postupkom uračunavanja (zbrajanja, ubrojavanja, sabiranja, imputacije) nekom subjektu (počiniocu) prosuđivanjem na osnovu nekog pravila koje za ishod ima opterećivanje nepoželjnom, neprijatnom ili štetnom posledicom. Uračunavanje korespondira ili stoji u relaciji sa izvesnim kriterijumima: obavezom, krivicom, pripadnošću kolektivu ili grupi, uzročnošću, ulogom, predstavljanjem (reprezentacijom), pravičnošću, prevencijom, restitucijom, odmazdom i tome slično.²²

Uobičajeno se kao tipovi odgovornosti prepoznaju: pravna odgovornost, koja se propisuje; moralna, koja se utvrđuje doktrinom i mnjenjem, odgovornost u svakodnevnom životu, koju diktiraju osećaji i konvencije, i politička odgovornost, koja se institucionalizuje pravilima igre.

Uvođenje političke odgovornosti u oblik (ili lik) čija je priroda unapred određena prema relevantnom kriterijumu deobe bilo bi zgodno metodološko sredstvo za bliže određivanje prirode ove odgovornosti u poređenju sa i u razgraničavanju od ostalih vrsta ili oblika. Pravna odgovornost (*imputatio iuris*) podrazumeva postojanje subjekta (sud, „sudijska ili i sudište”) koji „ima ovlašćenje da pravosnažno uračunava”, da prosuđuje o pravnim posledicama određenog čina izvesne osobe i dovodi ih u relaciju sa zakonom.²³ Na sasvim drugoj poziciji je subjektivni princip odgovornosti koja se snosi pred sobom i instancama koje su zajedničke za sve (Bog, čovečanstvo). I dok u prvom slučaju uračunava-

²² Uporedi: *Odgovornost. Individualna i kolektivna*, priredili P. Bojanić i P. Krstić, „Odgovornost: imputacije i amputacije”, Beograd, „Službeni glasnik”, 2008, str. 11.

²³ I. Kant, *Metafizika morala*, Sremski Karlovci – Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993, str. 29.

nje vrši sud, u drugom savest, u trećoj figuri odgovornosti uračunavanje vrši drugi, odnosno grupa. Ocenjivačko ili procenjivačko uračunavanje (*imputatio facti*) sastoji se u rekonstrukciji radnje ili događaja s ciljem da se pronađe autor, odnosno u ispitivanju, procenjivanju i kvalifikovanju jednog suda, kojim je neka radnja već pripisana autoru kao „uračunljivom” (obaveznom) subjektu, u postupku javne kritike tog čina. Upodobljavanjem kolektiva individui, dakle, jednom ne do kraja osnovanom ali ipak smislenom i svrsishodnom analogijom, politička odgovornost bi se mogla smestiti u ovu treću Kantovu figuru odgovornosti.²⁴ Iako bi ovo rezonovanje tako steklo neosporivi autoritet, moralo bi se, ipak, priznati da je ono nedovoljno kao odgovor na postavljeno pitanje.

U cilju razgraničavanja ideja koje se obuhvataju izrazom odgovornost, nudeći na početku kao ilustraciju „stilski nedopustivo jednostavnu” priču o pijanom kapetanu koji je izgubio svoj brod, Hart (H. L. A. Hart) takođe nudi jednu klasifikaciju odgovornosti, i to: prema ulozi (Role-Responsibility), prema uzročnosti (Causal-Responsibility), prema obavezanosti (Liability-Responsibility) i prema sposobnosti (Capacity-Responsibility).²⁵

Iz ove kompleksne rasprave izdvajam samo osnovne karakteristike svake od pomenutih vrsta odgovornosti.

Kod odgovornosti prema uzročnosti upisivanje odgovornosti se vrši zbog prouzrokovanja ili proizvođenja „posledice”, „rezultata” ili „ishoda”.²⁶ Ova se odgovornost može ticati ne samo ljudskih postupaka, držanja i propuštanja već i „stvari, uslova i događaja”, za koje se „u ovom

²⁴ Mnoga problemska pitanja mogla bi se postaviti u vezi sa tumačenjem odgovarajućih delova Kantovih spisa, pa i navedenog izvoda iz *Metafizike morala* – pitanje odnosa pojmova „uračunavanje” i „odgovornost”, zatim o postojanju dva eksplicitna i jednom „skrivenom”, „neizvesnom” i „nejasnom” obliku odgovornosti, najzad, da li je dozvoljeno pojam subjekta, osobe ili ličnosti, proširiti i na zajednicu kao grupu ljudi. Neka od ovih pitanja razmatraju se u: *Odgovornost. Individualna i kolektivna*, „Odgovornost: imputacije i amputacije”, str. 12–18.

²⁵ H. L. A. Hart, „Odgovornost”, u: *Odgovornost. Individualna i kolektivna*, str. 59. H. L. A. Hart, „Postscript: Responsibility and Retribution”, u: *Punishment and Responsibility – Essays in the Philosophy of Law*, Oxford, Clarendon Press, 1968, pp. 211–212. Treći oblik odgovornosti, Legal Liability-Responsibility, mogao bi se u pravnom smislu uputnije prevesti kao „odgovornost na osnovu pravne podložnosti /obavezanosti”. Vidi: „Odgovornost”, str. 62–63, napomena 4, u kojoj se predlaže značenje izraza „liable to punishment” i njegov prevod na srpski jezik.

²⁶ „Odgovornost”, str. 61. „Postscript...”, p. 214.

uzročnom smislu može reći da su odgovorni za posledice”.²⁷ U formulisanju suda koristi se prošlo vreme – „Bio je odgovoran za ili jer je...”, a izjava odgovornosti je indiferentna prema vrednosnom procenjivanju i kvalifikovanju posledice kao poželjne (pohvala) ili štetne (pokuda). Odgovornost prema sposobnosti referira na složene *psihičke karakteristike* osoba i tiče se sposobnosti razumevanja, zaključivanja, odlučivanja i rukovođenja postupcima prema zahtevima iz norme (moralne ili pravne) i u njoj prepoznamo osnov i uslov individualne subjektivne odgovornosti koja se izražava jezičkom formulom: „Odgovoran je za svoje postupke”.²⁸

Hartovo razmatranje pravne odgovornosti prema obavezanosti je, razumljivo, najrazuđenije. Uz to, on na umu ima engleski pravni sistem i samo ponekad uzima u obzir sistem prava evropskog kontinenta, pa bi bilo nužno njegove termine i pojmove upodobiti po sadržini i nazivu onima koji su uobičajeni u ovom drugom pravnom režimu i nauci koja ga objašnjava.

Na početku Hart konstatuje da ostali tipovi odgovornosti mogu imati i moralnu i pravnu formu a da ovde to nije slučaj jer ova vrsta odgovornosti „ima širi obim” u vezi sa pravom nego sa moralom i da se zato moraju zasebno analizirati.²⁹ U odnosu na pravne norme koje zahtevaju neku radnju ili uzdržavanje, zbog neispunjenja tog zahteva, ustanovljava se ovaj tip odgovornosti kao obavezanost na kaznu ili na naknadu štete. Hart upotrebljava i ustanovljava razliku između izraza odgovornost, u značenju podložnosti prekršioaca primarnog zahteva iz norme kazni, i obavezanost, u značenju obavezanosti na kaznu. Obavezanost na kaznu zavisi od toga da li su ispunjeni svi zahtevi za postojanje odgovornosti, koji se shodno tekstu mogu označiti kao „mentalni uslovi za odgovornost”.³⁰ Oni se tiču najpre mentalne ili psihičke opšte sposobnosti za razumevanje zahteva iz norme i za odlučivanje (uračunljivost), a zatim i nekih drugih psihičkih svojstava, kao što su znanje (svest u odnosu na radnju i posledicu) i namera, koji zajedno konstituišu ustanovu *mens rea*. U skraćenoj figuri može se zaključiti sledeće: može se biti odgovoran, ali ne i obavezan na kaznu ako nedostaje neki od propisanih elemenata *mens rea* iako je lice uračunljivo; ako nije uračunljivo,

²⁷ „Odgovornost”, str. 62. „Postscript...”, p. 214.

²⁸ Vidi: „Odgovornost”, str. 71–72. „Postscript...”, pp. 227–228.

²⁹ „Odgovornost”, str. 62. „Postscript...”, p. 215.

³⁰ „Odgovornost”, str. 63. „Postscript...”, p. 216.

nije ni odgovorno. To bi bio prvi kriterijum odgovornosti. Drugi kriterijum je postojanje veze između postupka i štetnog ishoda, koja može biti uzročna ili neka druga vrsta povezanosti, kao što je posedovanje opasne stvari koja je prouzrokovala štetu za koju prema uslovima građanskog prava odgovora imalac stvari (objektivna odgovornost). Treći kriterijum jeste „odnos sa dejstvenikom” određene vrste, odnosno odgovornost za radnje drugih ili „zastupnička odgovornost”.³¹ U krivičnom pravu, u domenu strict liability, koja je objektivna, odnosno odgovornost nezavisna od krivice, ne može se, osim izuzetno, biti obavezan na kaznu za radnju i posledicu nekog drugog lica. U građanskom pravu je to relevantan i čest osnov odgovornosti.

Najzad, odgovornost prema ulozi otvara vrata mogućnosti da u nju smestimo i političku odgovornost, naravno analogijom i upodobljavanjem budući da se Hart ovde ne bavi političkom odgovornošću. Ova se odgovornost vezuje za „ulogu”, „mesto” ili „službu”, koje uključuju i zadatke, odnosno dužnosti ustanovljene dogovorom ili na neki drugi način, a iskazuje se jezičkom figurom: „Ponašati se odgovorno”.³² „Kada god osoba zauzima određeni položaj ili službu u društvenoj organizaciji za koje su vezane specifične obaveze da se obezbedi dobrobit drugih ili da se na neki određeni način unaprede ciljevi ili svrhe organizacije, prikladno je reći”, piše Hart, „da je ona odgovorna za izvršenje ovih obaveza ili za činjenje onoga što je nužno da bi se one ispunile”.³³ Nisu sve dužnosti odgovornosti prema ulozi, već samo one koje su „relativno složene” i koje „zahtevaju pažnju i obazrivost tokom dužeg vremenskog perioda”.³⁴ Ponašati se odgovorno znači shvatati obaveze (prema ulozi ili službi ili položaju) ozbiljno, a to znači misliti o obavezama, razumeti ih i činiti napore da se one ostvare ili ispune. Ove odgovornosti, zaključuje Hart, mogu biti pravne i moralne, ali mogu biti i obaveze neke druge vrste „koje ne potpadaju pod ovu dihotomiju”.³⁵

Politička odgovornost u Plamenčevom razumevanju demokratije, dakle, može se udobno smestiti u ovu Hartovu figuru odgovornosti.

³¹ „Odgovornost”, str. 66–67. „Postscript...”, pp. 220–221.

³² „Odgovornost”, str. 60. „Postscript...”, p. 212.

³³ *Ibidem*.

³⁴ „Odgovornost”, str. 61. „Postscript...”, p. 213.

³⁵ *Ibidem*.

* * *

Iako minimalizuje svoje teorijske napore u odnosu na demokratiju i u pogledu namere i u pogledu neosporivosti svojih zaključaka, Plamenac je i saglašavanjem i kritikom dominantnih teorija demokratije značajno doprineo realnosti njihovih uvida. Budući da nije „po sebi legitimna”, demokratija je „najbolji oblik vladavine samo u izvesnim uslovima,;”³⁶ „u zajednicama koje su ekonomski napredne, u kojima postoji velika geografska i društvena pokretljivost i opismenjenost i značajne manjine politički aktivnih osoba koje potiču iz svih društvenih klasa i nadmeću se za političku vlast i uticaj i podršku naroda”³⁷, i, naravno, ako politički sistem „deluje na takav način da osigura da oni koji donose zakone i ostvaruju politiku budu odgovorni pred narodom”.³⁸

Ako se ovaj supstantiv demokratije operacionalizuje kao kriterijum, stepen ostvarenosti demokratskih vrednosti u konkretnim državama postaje jednostavno utvrdiv.

Radmila VASIĆ

RESPONSIBILITY AS AN OPPORTUNITY OR
A CONDITION OF DEMOCRACY

Summary

This paper first briefly presents Plamenatz's analysis of the theoretical positions on democracy and of political practice of liberal and so-called people's democracies, in order to show that responsible governing and government accountability are the concepts with which every discourse on democracy begins and ends. Through determining the positive and the negative sides of the utilitarian and anarcho-marxist theory, as well as the so-called academic attacks on democracy, giving remarks, contesting some of the formulated principles or altering and appending them, Plamenatz defines democracy as a political system where political equality, freedom of competition and freedom of choice, knowledge, awareness, rights and obligations exist as the basis of responsibility of the power-holders towards subordinates and procedu-

³⁶ Dž. Plamenac, *Demokratija i iluzija. Ispitivanje izvesnih aspekata moderne demokratske teorije*, str. 15.

³⁷ *Ibid.*, str. 17.

³⁸ *Ibid.*, str. 72.

res that enable their accomplishment, more precisely those that guarantee political responsibility.

In the typical „leadership-followership” structure of the political activity based on the principle of „unity of convictions”, the responsibility of the power-holders is established as correlative to the obligation of submission. Hence, government with consent is equated with responsible government. Freedoms of citizens to solicit support for their own beliefs, as well as their freedom to criticize the government and to put forward their demands it are necessary for the existence of political responsibility. Political freedoms must be provided with the possibility to exercise them, that is, they must be guaranteed through mediation of politically active minorities. In addition, pluralism and representativity of programs that are offered, on the one hand, and awareness and ability to understand on the part of those who make their choice, on the other hand, are necessary, along with the freedom of the media. The second condition is free and periodic elections, which implies freedom of nominating and freedom of competition, but not necessarily party pluralism.

In view of the importance of responsibility in various, significant areas of social life, an attempt to „fit” political responsibility into some classification unit, that is, to qualify it from the standpoint of a relevant theoretical criterion, is made in the second part of the paper. Kant’s conditionally three-headed figure implicitly contains a form of responsibility where inclusion is performed by a group (others), who assess and qualify certain act in public proceedings. In Hart’s classification of responsibility – according to the role, the cause, the liability and the capacity – political responsibility could be classified under the type of responsibility according to the role, which may be legal, moral or any other kind of responsibility. Therefore, to behave responsibly means to understand obligations (toward the role, duty or position) seriously, which means thinking about them, understanding them and striving to fulfil them.

